

مطالبات مقام معظم رهبری از حوزه های علمیه و طلاب در فضای مجازی

هانیه پریوش^۱

چکیده

یکی از مباحث چالش انگیز در جوامع امروزی، موضوع فضای مجازی است. از آنجایی که فضای مجازی هر روز پیشرفته تر می شود اگر مدیریت نشود تبدیل به یک تهدید ویرانگر می شود. معظم رهبری در بیانات خود با کارگزاران و مدیران نظام، حوزویان، معلمان، اساتید حوزه و دانشگاه، بسیجیان و عموم مردم، اهمیت و ضرورت پرداختن به فضای مجازی را تشریح فرموده و مطالباتی نیز ایراد فرموده اند. این مقاله به بررسی مطالبات مقام معظم رهبری از حوزه های علمیه و طلاب در فضای مجازی به روش کتابخانه ای از نوع توصیفی-تحلیلی می پردازد. یافته های تحقیق نشان داد بر اساس بیانات مقام معظم رهبری (مدظله) مطالبات ایشان از حوزه علمیه عبارتند از: ۱- ضرورت پیشرفت حوزه های علمیه هماهنگ با علم و فناوری، ۲- تربیت مبلغ های قلمی، سخنور و مبلغ حوزوی در فضای مجازی ۳- استفاده از ظرفیت گسترده فضای مجازی. همچنین مطالبات مقام معظم رهبری (مدظله) از طلاب؛ ۱- ضرورت حضور فعال در فضای مجازی ۲- پاسخگویی به شبهات در فضای مجازی ۳- لزوم آشنایی با فضای مجازی و ابزارهای مرتبط با آن ۴- تشکیل جبهه واحد ضد آمریکایی در فضای مجازی ۵- حضور فعال و اثرگذار در فضای مجازی ۶- تبلیغ مفاهیم و معارف اسلامی در فضای مجازی ۷- برنامه ریزی برای رفع آسیب های فضای مجازی برای کودکان و نوجوانان ۸- توجه به امیدآفرینی در تولید محتوا برای فضای مجازی است. از بیانات استنباط می شود که تهدیدات آن باید توسط مسئولین علی الخصوص روحانیون، طلاب و حوزه های علمیه مدیریت شود.

کلیدواژه: حوزه، رهبری، طلبه، فضای مجازی، مطالبه.

^۱ - طلبه سطح دو، مدرسه علمیه فاطمیه (س) شهر بم

مقدمه

فضای مجازی یک فناوری جدیدی که وارد کشور شده و زمینه ارتباط جهانی را فراهم آورد در کنار فرصت هایی که افراد جامعه به وجود آورده اگر خوب مدیریت نشود به یک تهدید مبدل خواهد شد. با توجه به آسیب های فضای مجازی در حوزه دین، مقام معظم رهبری بر تمرکز حوزه های علمیه و طلاب بر فضای مجازی تأکید داشته اند. بیش از هر کسی، ایشان ابعاد تأثیرگذاری این مسئله را درک کردند و برای اینکه به صورت جدی با مسئله برخورد مدیریتی شود و این مسئله تحت هدایت نخبگان جامعه قرار بگیرد، فرمان تشکیل شورای عالی فضای مجازی را صادر کردند.

مقام معظم رهبری بر این عقیده است در حوزه دین نیز اینترنت ابزار مناسبی برای تبلیغ و شناساندن دین اسلام به یک ملت در سطح جهانی است. در حوزه دین به طور اخص نیز شاهد وجود سایت های بسیاری هستیم که به تبلیغ دین های مختلف می پردازند. انتظار می رود وقتی ماهواره و تلویزیون و فضای مجازی وارد کشورهای جهان سوم می شود، ارتباطات جنبه همگانی پیدا کنند و هر یک از افراد جامعه با توجه به فرصت هایی که دارند و نیازهایی که احساس می کنند، حجم ارتباطشان با فضای مجازی بیشتر می شود؛ امروزه شهرها آپارتمانی شده و امکان بازی کودکان و نوجوانان در کوچه ها نیست و در مقابل، فضای مجازی به سرعت در اختیار آنها قرار گرفته است؛ طبیعی است که این وضعیت را خوب مهار نکرد، می تواند تبدیل به زمینه ای برای نابودی ظرفیت های فرهنگی، دینی و هویتی ما بشود.

با وجود این به نظر می رسد پیوند وثیق و محکمی بین جهان اسلام و شبکه جهانی اینترنت برقرار نشده و هنوز بذل تلاش های بسیاری لازم است تا بتوان از این رسانه به عنوان ابزاری برای ارتباط و تبلیغ دین و سایر فعالیت های مرتبط با دین اسلام بهره گرفت. از سوی دیگر شناسایی این امر لازم است که چه امکانات و ابزاری در اختیار ما و جهان اسلام قرار دارد که از طریق آنها بتوان بهتر و بیشتر با جهانیان ارتباط برقرار کرد. استفاده از اینترنت در جهت اهداف دینی ظرفیت خاصی را می طلبد تا بتوان نسل جوان را که بیشترین کاربران اینترنت هستند، جذب کرد. حوزه های علمیه و طلاب می توانند برای رسیدن به این اهداف نقش موثری داشته باشند.

تألیفاتی در رابطه با مطالبات رهبری در حوزه فضای مجازی از جمله ؛ الوندی و سلیمانی (۱۳۹۴) در مقاله ای به تحلیل ارزشیابی بیانات رهبر معظم انقلاب در مورد فضای مجازی پس از تشکیل شورای عالی فضای مجازی پرداخته است. نتایج نشان داد شاخص نگرش مقام معظم رهبری در مورد فضای مجازی، عدد ۰/۰۹ بدست آمده است که نشان دهنده نگرش مثبت و ضعیف مقام معظم رهبری نسبت به فضای مجازی است. یعنی هر چند این فضا یک فرصت است اما از بیانات ایشان استنباط

میشود که تهدیدات فضای مجازی برای جامعه ما بیشتر از فرصت هایش می باشد. دهقان حسامپور (۱۳۹۶) در تحقیقی به وظیفه و نقش روحانیت در فضای مجازی از دیدگاه رهبر معظم انقلاب پرداخته است. نتایج نشان داد رهنمودها و دغدغه های رهبر حکیم و معظم انقلاب در ارتباط با فضای مجازی و نقش طلاب به عنوان پیشتازان جبهه های فرهنگی در این فضا، نشان دهنده نقش خطیر و بی بدیل حوزه های علمیه در این عرصه می باشد. از این رو، بایسته است که حوزه های علمیه، ضمن شناخت و درک مناسب فرصت ها و تهدیدهای فضای مجازی، با وظیفه و رسالت خود در این باره بیشتر آشنا شده، به شکل مطلوب به وظایف خویش عمل کنند تا بهترین بهره از دانش روز عاید کشور عزیزمان گردد. اکبری و نعیم الدین خانی (۱۴۰۰) در مقاله ای به رهنمودها و مطالبات رهبر معظم انقلاب اسلامی در حوزه فضای مجازی پرداخته اند. نتایج تحقیق نشان داد سال هاست که ایشان در حوزه اهمیت فضای مجازی و توجه ویژه به این مقوله، نکات ارزنده و سفارش های لازم را بیان می نمایند که متأسفانه تاکنون فرمایشات ایشان، هنوز مورد توجه و اهتمام لازم از سوی مسئولان قرار نگرفته است. امید است در دولت سیزدهم، توجه بیشتری از نظر تئوری و عملی به رهنمودهای گهربار رهبری شود و تحولات چشمگیری را در این عرصه کلیدی که به اندازه انقلاب حایز اهمیت است، شاهد باشیم. در رابطه با پیشینه تحقیق می توان گفت تاکنون تحقیق کامل و جامعی با محوریت این موضوع انجام نشده است.

با توجه به اهمیت موضوع بر اساس مطالبات رهبری، حوزه علمیه باید با سرعت به این فناوری آشنا شود و برای تبلیغ دین در سطح جهان و داخل کشور و هم در حوزه های نفوذ هر روحانی در هر جایی که هست، از این ظرفیت استفاده کند. این مقاله درصدد است تا به مطالبات مقام معظم رهبری از حوزه های علمیه و طلاب در فضای مجازی بپردازد.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱ حوزه

حوزه در فرهنگ فارسی عمید در لغت به معنی ناحیه، جانب، طرف، میان مملکت، علمیه مرکز تحصیل علوم دینی تعریف شده است. حوزه در لغت عرب به معنای ناحیه، مجتمع و مکان ثقل آمده است و حوزه الاسلام به معنای حدود و ثغور و نواحی اسلامی است. کلمه حوزه یا حوزه های علمیه اصطلاحی است رایج در جهان به ویژه نزد شیعیان به معنای مرکز تحصیل علوم دینی و به اصطلاح

^۱ -عمید، فرهنگ فارسی عمید، واژه حوزه

دانشگاهی است برای آموزش و فراگیری علوم دینی و قدیمه، که با در اختیار داشتن گنجینه به یادگار مانده از خاندان نبوت و عترت، فرهنگ بی نظیری را در تمام زمینه‌های علمی، اجتماعی و بعضا سیاسی از خود به یادگار گذارده است.^۱ در این تحقیق منظور مدارس حوزه علمیه است.

۲-۱ رهبری

رهبری در لغت‌نامه دهخدا به معنی راهبری . دلالت و هدایت و راهنمایی و ارشاد آمده است.^۲ به زبان ساده رهبری به معنای تاثیر گذاشتن روی دیگران، نفوذ در دل آنها و همراه ساختن آنها می باشد. بنابراین زمانی که دیگران به دلخواه خود و نه از روی اجبار، از شما پیروی می کنند و با شما همراه می شوند، شما در حال رهبری کردن هستید. براین اساس عنصر کلیدی این تعریف، نفوذ در دل دیگران می باشد. یعنی دیگران رهبر را دوست دارند، او را می پسندند و چون قبولش دارند از وی پیروی می کنند. آنها از وی الهام می گیرند و باور دارند که او می تواند آنها را به خواسته هایشان نزدیک تر کند.^۳ در این تحقیق منظور مقام معظم رهبری، سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی) است.

۳-۱ طلبه

در لغت نامه دهخدا به معنی طلبه علم ؛ دانش پژوهان، جویندگان علم و فارسی زبانان آن را به صورت مفرد بمعنی دانشجوی علوم قدیم بکار برند مانند عمله و تبعه .^۴ در فرهنگ فارسی معین، به معنی ۱ - دانشجوی علوم دینی . ۲ - خواهندگان . ۳ - دانش پژوهان آمده است.^۵ از اینرو در لغت به معنی طالب و جویای امری را می گویند و در اصطلاح به طالب علوم دینی و حوزوی اطلاق می شود.

۴-۱ فضای مجازی

فضای مجازی در لغت از دو واژه فضا و مجاز فضا و مجاز تشکیل شده است؛ طبق نظر دکتر عاملی مجاز گاهی در مقابل امر حقیقی معنا می شود، گاهی به عنوان امری وهمی و خیالی فرض ی شود و گاهی در مقایسه با واقعیت محسوس و بدن به کار برده می شود و برخی اوقات امری ذهنی در مقابل امری عینی تلقی می شود . همچنین استفاده از یک لغت خارج از معنای اولیه را نیز مجاز می نامند.^۶

^۱ -سیدجوادی و همکاران، دائرة المعارف تشیع، ج ۶، ص ۵۴۹.

^۲ -دهخدا، لغت نامه دهخدا، واژه ذیل

^۳ -رمضان نیا، رهبری چیست؟ رهبر کیست؟ تفاوت رهبر و مدیر در چیست؟، ص ۱.

^۴ -دهخدا، لغت نامه دهخدا، واژه ذیل

^۵ -معین، فرهنگ فارسی معین، واژه طلبه

^۶ -عاملی، زیرساخت ها و خصوصیات فضای مجازی، ص ۱۵.

فضا عبارت است از همه جا؛ ولی مکان جایی معین است. مکان محتوا دارد، ولی فضا نوعی خلاء است. بنابراین فضا مفهوم بسیار گسترده تر و پیچیده تری نسبت به مکان دارد و شاید همین ویژگی های فضا است که باعث خاص شدن و به وجود آمدن دیگر خصوصیات فضای مجازی (اینترنت) شده است.^۱ فضای مجازی اولین بار در سال ۱۹۶۸ میلادی توسط دو دانشمند به نام های لایدر و تیلو مطرح شد و طی ده سال بعد جامعیت یافت و تعامل آنلاین نامیده شد. گاهی واژه ی سایبری را به جای مجازی به کار می برند.^۲

کینزا فضای مجازی را محیطی بر ساخته از اطلاعات نامرئی، اطلاعاتی که می تواند اشکال مختلفی به خود بگیرد، می داند. اندرسون واقعیت مجازی را واقعیت خلق شده توسط رایانه می داند، واقعیتی که از آن رو مجازی یا مصنوعی است که در دنیای واقعی محیطی مادی-مکانی را اشغال نکرده و در اذهان کاربران در نتیجه تعامل با واسطه الکترونیکی وجود دارد.^۳

واژه فضای مجازی، سایبراسپیس معطوف است به فضای قابل هدایت دیجیتالی رایانه های شبکه ای و قابل دسترس برای کاربران رایانه یا یک فضای بصری، رنگا و الکترونیک که افراد در چارچوب آن تبادل اطلاعات می کنند. به عبارت دیگر، منظور از فضای مجازی، فضایی تصویری است که فناوری هار ارتباطی-اطلاعاتی آن را ایجاد می کنند. دنیای مجازی، دنیای دیجیتالی است که در فضای مجازی در داخل رایانه ها ایجاد می شود و مرتبط به شبکه هاست و شامل اینترنت نیز می شود.^۴

۵-۱ مطالبه

مطالبه از نظر لغوی در لغت نامه دهخدا خواستن چیزی یا حق خود را از کسی. طلب نمودن چیزی از کسی، خواستن چیزی از کسی آمده است؛^۵ در فرهنگ معین به معنی خواستن، طلب کردن، جمع . مطالبات است. ^۶در این تحقیق منظور خواسته های مقام معظم رهبری است.

۲. مطالبات مقام معظم رهبری (مدظله) در فضای مجازی از حوزه علمیه

اینترنت به عنوان یک دنیای جدید و محیطی گسترده فضایی را خلق کرده است که وسعت آن با کره ی خاکی برابری می کند؛ این فضا فضای گمنامی است. در این فضا هیچ مخزن مرکزی، محل کنترل

^۱ مرشدی زاد، ظرفیت های فراروی جهان اسلام در فضای مجازی، ص ۲۹-۳۰.

^۲ -رزمجو و عنایتی شبکلائی، نقش رسانه های مجازی در فتنه سال ۱۳۸۸، ص ۲۷.

^۳ مرشدی زاد، ظرفیت های فراروی جهان اسلام در فضای مجازی، ص ۲۵.

^۴ -نجفقلی نژاد و همکاران، دنیای مجازی، امکانات، قوانین، روش ها و ابزارهای ارزیابی، ص ۱۷.

^۵ -دهخدا، لغت نامه دهخدا، واژه ذیل

^۶ -معین، فرهنگ فارسی معین، واژه طلبه

فوق‌العاده‌ای است.» بنابراین باید با کفر، با نفاق، با عناد با دین، مبارزه کرد. این مبارزه‌ای است که در جمهوری اسلامی آسان است، در جاهای دیگر سخت است... مبارزه فقط شمشیر کشیدن نیست؛ این شمشیر زبان یک شمشیر مؤثر است. شما می‌بینید امروز تبلیغات در دنیا دارد حرف اول را می‌زند. ابزار تبلیغات هم که فراوان است؛ این فضای مجازی و اینها که روزبه‌روز دارد توسعه پیدا میکند. شما از این توان استفاده کنید.^۲

۳-۷ برنامه ریزی برای رفع آسیب های فضای مجازی برای کودکان و نوجوانان

فضای مجازی کارکردهای مختلفی زیادی دارند و به دلیل برخورداری از ویژگی هایی بی مکانی، فرازمانی، عدم محدودیت به قوانین مدنی متکی بر دولت ملت ها، قابل دسترسی بودن به طور همزمان، برخورداری از فضاهای فرهنگی، اعتقادی، اقتصادی و سیاسی جدید خصوصا داشتن پویایی و آزادی عمل کاربران در استفاده از آن توانسته است روز به روز مخاطبان بیشتری از کودکان، نوجوانان و جوانان را جذب کند و هر یک از این مخاطبان متناسب با ویژگی های فردی و اجتماعی خود، استفاده های خاصی از این رسانه می کنند و تحت تأثیر آن قرار می گیرند.^۳

در باب آموزش مجازی، زیانهای است که احتمالا در آموزش مجازی وجود دارد. مثلا شبکه‌ی شاد بسیار چیز خوبی است منتها بایست مراقبت کنید تا این موجب این نشود که جوانها وارد فضای بی بند و باری های اینترنت بشوند و سرشان گرم بشود به یک چیزهای دیگری که هم از لحاظ اخلاقی، هم از لحاظ اعتقادی خطرهای بزرگی برای اینها دارد؛ این را باید کاملا مراقبت بکنید، یعنی پیش‌بینی کنید. انس بچه‌ها با فضای مجازی، محسناتی و عیوبی دارد. یکی از عیوبش منزوی شدن بچه‌ها در خانه است؛ وقتی که با این تبلت و مانند اینها آشنا شدند، از محیط خانه و خانواده در واقع بتدریج دور می شوند. باید به اینها توجه کنید و مراقبت کنید.^۴

۳-۸ توجه به امیدآفرینی در تولید محتوا برای فضای مجازی

مقام معظم رهبری، طلاب را به تولید محتوا در فضای مجازی تشویق می کند . یکی از مهم‌ترین وظایف همه‌ی ما پرهیز از ناامیدسازی مردم است. گاهی یک نفر یک جوری حرف می‌زند چه در سخنرانی، چه صحبت‌هایش، در فضای مجازی که دیگر یک چیز بی حد و مرز و عجیب و غریبی شده

^۱ -باهتر و مهدی پور، تحلیل دلالت های سیاستی اندیشه رهبر معظم انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی و شبکه های اجتماعی، ص ۲۰.

^۲ -بیانات مقام معظم رهبری در تاریخ ۵ اسفند ۱۳۹۵

^۳ -رونقی، آسیب شناسی فضای مجازی، ص ۶.

^۴ -بیانات مقام معظم رهبری در تاریخ ۱۱ شهریور ۱۳۹۹.

که شنونده و مخاطب ناامید می شود؛ ما نباید اجازه بدهیم ناامیدی وارد میدان بشود. اگر امید نباشد هیچ کدام از این کارهای بزرگ انجام نمی گیرد. مردم را باید امیدوار کنیم و این امیدواری، امیدواری کاذب هم نیست [بلکه] واقعیت قضیه همین است؛ یعنی واقعا باید امید داشت، چون آینده، آینده‌ی خوبی است، آینده‌ی روشنی است.^۱

^۱ - بیانات مقام معظم رهبری در تاریخ ۴ مهر ۱۳۹۸

نتیجه گیری

با توجه به یافته های تحقیق از آنجایی که هدف مقاله بررسی مطالبات مقام معظم رهبری از حوزه های علمیه و طلاب در فضای مجازی است . این مطالبات به صورتی مجزا در این مقاله بررسی شده است، بر اساس بیانات مقام معظم رهبری (مدظله) مطالبات ایشان از حوزه علمیه عبارتند از: ۱- ضرورت پیشرفت حوزه های علمیه هماهنگ با علم و فناوری، ۲- تربیت مبلغ های قلمی، سخنور و مبلغ حوزوی در فضای مجازی ۳- استفاده از ظرفیت گسترده فضای مجازی. ایشان مطالباتی هم از طلاب دارند؛ ۱- ضرورت حضور فعال در فضای مجازی ۲- پاسخگویی به شبهات در فضای مجازی ۳- لزوم آشنایی با فضای مجازی و ابزارهای مرتبط با آن ۴- تشکیل جبهه واحد ضد آمریکایی در فضای مجازی ۵- حضور فعال و اثرگذار در فضای مجازی ۶- تبلیغ مفاهیم و معارف اسلامی در فضای مجازی ۷- برنامه ریزی برای رفع آسیب های فضای مجازی برای کودکان و نوجوانان ۸- توجه به امیدآفرینی در تولید محتوا برای فضای مجازی است. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با حوزه های علمیه و طلاب نشان دهنده ی نگرانی ایشان از آسیب های فضای مجازی است. یعنی هرچند این فضا یک فرصت است اما از بیانات استنباط می شود که تهدیدات آن باید توسط مسئولین علی الخصوص روحانیون، طلاب و حوزه های علمیه مدیریت شود و تبدیل این تهدیدها به فرصت و بهره گیری از این فرصت در جهت اهداف انقلاب اسلامی منوط به زهکشی، برنامه، هدایت و تدبیر روحانیون و طلاب حوزه های علمیه است که نبود چنین مدیریتی در جامعه قابل مشاهده است و می فرماید این فضا همچون رودخانه ی پرآبی است که دائم به آب آن افزوده می شود و اگر مدیریت نشود می تواند منجر به خسارات فراوان شود.

منابع و مأخذ:

۱. اکبری، احمد؛ نعیم الدین خانی، علی؛ رهنمودها و مطالبات رهبر معظم انقلاب اسلامی در حوزه فضای مجازی، فصلنامه ره آورد نور، شماره ۷۵، تابستان ۱۴۰۰ ه.ش.
۲. الوندی، محمد؛ سلیمانی، ندا، تحلیل ارزشیابی بیانات رهبر معظم انقلاب در مورد فضای مجازی پس از تشکیل شورای عالی فضای مجازی، مطالعات رسانه ای، سال یازدهم، بهار و تابستان، ۱۳۹۴ ه.ش.
۳. باهنر، ناصر و مهدی پور، حسین، تحلیل دلالت های سیاستی اندیشه رهبر معظم انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی و شبکه های اجتماعی، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال بیس تو دوم، شماره ۸۳، تابستان ۱۳۹۸ ه.ش.
۴. حاج سید جواد، احمد صدر، دائرة المعارف تشیع، ناشر: شهید سعید محبی، چاپ اول، ۱۳۸۵ ه.ش.
۵. خامنه ای، علی، ۲۰ مطالبه مقام معظم رهبری درباره فضای مجازی / شبکه ملی اطلاعات؛ مهمترین مطالبه رهبر انقلاب، پایگاه بصیرت، ۲۶ آبان ۱۳۹۹ ه.ش.
۶.، روشنائی علم، مروری بر بیانات حضرت آیه الله العظمی خامنه ای، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی (وابسته به موسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۰ ه.ش.
۷. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۶ ه.ش.
۸. دهقان حسامپور، هادی، وظیفه و نقش روحانیت در فضای مجازی از دیدگاه رهبر معظم انقلاب، فصلنامه اطلاع رسانی، آموزشی و مطالعات رایانه ای علوم اسلامی، ره آورد نور، ۶۱، ۱۳۹۶ ه.ش.
۹. رزمجو، علی اکبر، عنایتی شبکائی، علی، نقش رسانه های مجازی در فتنه سال ۱۳۸۸، تهران، موسسه فرهنگی هنری و انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۶ ه.ش.
۱۰. رمضان نیا، محمدرضا، رهبری چیست؟ رهبر کیست؟ تفاوت رهبر و مدیر در چیست؟، برگرفته از <https://www.bishtarazyek.com>
۱۱. رونقی، مرضیه، آسیب شناسی فضای مجازی، کنفرانس ملی دانشگاه شیراز، ۱۳۹۷ ه.ش.

۱۲. شهرکی محمدی، آریتا، باتلاق مجازی: نگاهی به جنبه های منفی استفاده از فضای مجازی، دومین کنفرانس بین المللی وب پژوهی، ۱۳۹۶ ه.ش.
۱۳. صلح میرزایی، سعید، حوزه و روحانیت در نگاه رهبری، قم، اداره ارتباطات دبیرخانه شورای عالی حوزه های علمیه، ۱۳۸۹ ه.ش.
۱۴. عاملی، سیدرضا، زیرساخت ها و خصوصیات فضای مجازی، درس مطالعات فضای مجازی، جزوه درسی، ۱۳۸۴ ه.ش.
۱۵. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵ ه.ش.
۱۶. محمدی، منصور، نگرش ها و نگارش ها روحانیت، کتابشناخت روحانیت، تهران، موسسه فرهنگی دین پژوهی بشرا، ۱۳۹۷ ه.ش.
۱۷. مرشدی زاد، علی، ظرفیت های فراروی جهان اسلام در فضای مجازی، تهران، دانشگاه امام صادق(ع)، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۲ ه.ش.
۱۸. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران نشر زرین، ۱۳۸۶ ه.ش.
۱۹. موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، روحانیت و حوزه های علمیه از دیدگاه امام خمینی (س)، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۹۱ ه.ش.
۲۰. نجفقلی نژاد، اعظم؛ حسن زاده، محمد؛ صادق زاده وایقان، علی، دنیای مجازی، امکانات، قوانین، روش ها و ابزارهای ارزیابی، تهران، کتابدار، ۱۳۹۰ ه.ش.
۲۱. وافی، علی، نسیم هدایت رهنمودهای بزرگان به طلاب جوان، تهران، شفق، ۱۳۹۰ ه.ش.